

POZOSTAŁY TYLKO DRZEWA... HISTORIA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO ŚW. JANA CHRZCICIELA I ŚW. JANA EWANGELISTY W PILE

Wstęp

Historia kościoła katolickiego pw. Świętych Janów w Pile obejmuje czas od pierwszego drewnianego kościoła w XV w. do momentu wysadzenia w powietrze w 1945 r. ruin spalonej świątyni. Autor przedstawi etapy budowy kościoła w trzech okresach: staropolskim, pruskim i Polski Ludowej oraz nieudane próby jego odbudowy. Zaprezentuje również dzieje świątyni na tle historii miasta.

Okres staropolski

Piła otrzymała prawa miejskie pomiędzy latami 1437–1451 za sprawą starosty ujskiego Marcina ze Sławska (ur. przed 1380–1453) herbu Zaremba, uczestnika bitwy pod Grunwaldem². Z lokacją miasta należy łączyć powstanie parafii i budowę drewnianego kościoła. Pierwsza pisana wzmianka dotycząca kościoła sięga 1451 r., wtedy to wymieniono po raz pierwszy plebana Michała z Piły. Dokumenty z lat późniejszych XV w. wymieniają proboszczów: Mikołaja Trzebuchowskiego (1477 r.), Piotra (1477–1481), Mikołaja z Mosiny (od 1481 r.)³. Być może ks. Mikołaj z Mosiny był proboszczem jeszcze na początku następnego stulecia, gdyż z roku 1505 r. zachował się dokument, w którym władze kościelne nakazują pilskiemu plebanowi Mikołajowi, aby usunął ze swego domu Małgorzatę i jej córkę Katarzynę, a jeśli tego nie uczyni, będzie musiał zapłacić trzy grzywny kary synodalnej na budowę katedry poznańskiej⁴. Drewniany kościół funkcjonował w miejscu obecnego hotelu „Gromada”. Wokół kościoła znajdował się cmentarz, o którym najstarsza wzmianka pochodzi z 1495 r. Funkcjonował on do 1835 r.

¹ Mgr Marek Fijałkowski, starszy kustosz i kierownik działu historycznego Muzeum Okręgowego w Pile. Autor i współautor 14 książek i ponad 200 artykułów o historii Piły i północnej Wielkopolski; ORCID: 0000-0001-5410-9296, e-mail: mfijałkowski@muzeum.pila.pl.

² *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. 8, cz. 3, z. 3, red. Antoni Gąsiorowski (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1997), 668.

³ Konrad Lutyński, „Materiały Archiwalne Archidiecezjalnego w Poznaniu do kościelnych dziejów Piły”, w: *Piła w źródłach archiwalnych. Materiały z sesji naukowej*, red. Roman Chwaliszewski (Piła: Towarzystwo Miłośników Miasta Piły, 1988), 61.

⁴ Trzy grzywny krakowskie stanowiły w 1505 r. około 600 gram srebra, co było na ówczesne czasy dużą sumą.

Pisząc o XV-wiecznym pilskim kościele, należy wspomnieć teorię miejscowego burmistrza Gustawa Wolffa, który we wstępie do sprawozdań miejskich kierowanych w latach 1886–1891 do władz Rejencji w Bydgoszczy napisał, iż Piłę lokowała królowa Jadwiga około 1380 r. Podał on także, że przywilej królowej o budowie kościoła widział radca budowlany Gustaw Crüger przed pożarem archiwum miejskiego w 1834 r. Teoria o przywileju Jadwigi była tylko piękną legendą, którą – o dziwo – podtrzymują Niemcy dawni, jak i obecni badacze dziejów miasta nad Gwdą⁵.

Tajemnicza i niewyjaśniona jeszcze sprawa dotyczy kwestii istnienia drugiej pilskiej drewnianej świątyni położonej na tak zwanym ujskim przedmieściu. Być może był to mały kościółek lub raczej kaplica usytuowana przy dawnym cmentarzu, którego ślady odnaleziono latem 2013 r. przy ulicy 11 Listopada. O kościółku w styczniu 1627 r. wspominał Samuel Targowski, sekretarz królowej Konstancji, który twierdził, że zniszczona w 1626 r. świątynia pw. św. Jana Chrzciciela nie będzie odbudowana. Przeprowadzone w latach 2012–2014 badania archeologiczne na terenie obecnego Pl. Konstytucji 3 Maja nie przyniosły w tej sprawie wyjaśnień. Odkryto resztki budynku o wymiarach 15x10 m, lecz trudno jest stwierdzić w stu procentach, czy były to relikty wspomnianej świątyni⁶. Prawdopodobnie ten tajemniczy obiekt należy łączyć z okresem przedlokacyjnym miasta, kiedy to Piła była wsią, ulicówką ciągnącą się wzdłuż obecnej al. Piastów, dawnej ul. Wielkiej Kościelnej, jeszcze wcześniej zwaną ul. Panny Maryi vel Kościelną.

Najstarszy opis beneficjum pilskiego odnotowuje księga uposażeń diecezji poznańskiej z 1510 r. Według tego dokumentu kościół parafialny był budowlą drewnianą pw. Świętych Wojciecha, Stanisława i Marcina⁷. Zarówno świątynia, jak i całe miasto było pod patronatem królewskim. Do parafii należały: Koszyce, Motylewo, Stobno i Łubianka. Pleban posiadał jeden łan roli i łąkę oraz pobierał trzy korce żyta z młyńskiego oraz trzy korce z młyńskiego Kosiczek (młyn na Koszycach)⁸. W XVI w. proboszczami byli: ks. Maciej z Ujścia (1517–1520), ks. Stanisław (1520–1523), ks. Michał (1523–1527), ks. Maciej Cichosz (do 1566 r.), który zrezygnował z parafii na rzecz Mikołaja z Ujścia. W tymże roku, jak przyjmuje to większość historyków zarówno niemieckich, jak i polskich, świątynię za sprawą Łukasza Górki przejęli luteranie. Także za sprawą innego Górki, Stanisława, dwadzieścia lat później wróciła ona do katolików, a proboszczem został ks. Marcin Gumowski⁹. Pod koniec XVI w. drewniany

⁵ Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl* (Schneidemühl: Die Grenzacht., 1935), 11 oraz Egon Lange, *Schneidemühl – Zeittafel zur Geschichte der Stadt Schneidemühl* (Bielefeld: Egon Lange, 1998), 8.

⁶ Jarosław Rola, „Archeologiczne badania wykopaliskowe w Pile w latach 2012–2014”, *Kronika Wielkopolski* 3, 155 (2015): 63.

⁷ *Księga Uposażenia Diecezji Poznańskiej z Roku 1510* (Poznań: Wyd. Józef Nowacki, 1950), 78. To wezwanie patronów świątyni wydaje się bardzo dziwne, gdyż sto lat później w dokumencie królowej Konstancji i jej męża Zygmunta III, którzy fundowali nowy, murowany kościół w 1619 r., znajduje się informacja, iż stary drewniany kościół był pw. Najświętszej Marii Panny. Być może to pierwsze wezwanie funkcjonowało do przejścia świątyni przez ewangelików, czyli do 1566 r.

⁸ *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, 668.

⁹ Zygmunt Boras, Zbigniew Dworecki, *Piła, zarys dziejów* (Piła: Urząd Miejski, 1993), 28.

kościół pw. Najświętszej Marii Panny był w opłakanym stanie, a rajcy pilscy zanosili prośby o wsparcie budowy nowej świątyni. Nie było to rzeczą dziwną, gdyż duża liczba niemieckich osadników z parafii nie chciała proboszczowi płacić podatków, m.in. mesznego. Ks. proboszcz Marcin Osłowski wniósł skargę sądową do króla Zygmunta III Wazy, który nakazał staroście ujskiemu Albertowi Gajewskiemu wyegzekwować od osadników zaległe podatki¹⁰.

Po śmierci ostatniego z Górków, Stanisława, Piła w 1592 r. znów stała się własnością królów polskich. W 1609 r. król Zygmunt III Waza tytułem tzw. odprawy, czyli zabezpieczenia posagu, podarował starostwo ujskie wraz z Ujściem, Piłą i Jastrowiem swojej żonie królowej Konstancji z rodu Habsburgów¹¹. Długo trwały starania pilskich mieszczan w sprawie budowy nowej świątyni, które popierali kolejni proboszczowie: ks. Marcin Osłowski (1607 r.) oraz ks. Jan Radowius. To właśnie za rządów ks. Jana wieloletnie starania zostały zwieńczone sukcesem i 24 lutego oraz 4 marca 1619 r. w Warszawie zostały wydane dwa dokumenty królewskie mówiące o budowie nowej, murowanej świątyni. Dokumenty nakazywały, aby w miejscu obok starego, drewnianego kościoła stanął nowy, murowany. Ponieważ nie można było pozbawić wiernych posługi kapłańskiej, a zakładano, iż budowa będzie trwała kilka lat, nie rozebrano starej, drewnianej świątyni, tylko rozpoczęto prace na południe od niej. O istnieniu obu świątyń wspomina relacja sekretarza królewskiego Samuela Targowskiego z 1627 r. W budowie i wyposażeniu partycypować mieli miejscowi notable, m.in. starosta ujski Mikołaj Kołaczkowski, starosta walecki i rajcy pilscy¹². Budowę przerwał wielki pożar, który zniszczył prawie całe miasto latem 1626 r. Strawił on drewnianą świątynię i znacznie opóźnił powstanie świątyni murowanej. Ówczesny proboszcz, ks. Wawrzyniec z Chodzieży, starał się o wznowienie i ukończenie budowy, co jednak nastęrczało duże problemy, gdyż na odbudowę czekało całe miasto. W styczniu 1627 r. S. Targowski, opracowujący nowy kształt miasta, zakazał budowania szynku i domów w pobliżu kościoła z kilku powodów: „Pierwsza, żeby domy szynkowe przy kościele nie były, w których bawiący się ludzie czynią nieuczciwość kościołowi bliskiemu, od których trafia się okrwawienie cmentarzowi, ba i kościołowi. Druga, że kapłani, których przy kościele 2 albo 3 będzie (...) ci by placu do zbudowania sobie mieszkania nie mieli. Trzecia, że szkoła do budowania sobie mieszkania nie ma, bo szkoła stara połowicą na palach, a połowicą na cmentarzu stała, dlatego, że cmentarza ostatek już tamtego miejsca zastąpił, inszego miejsca potrzebuje, Czwarta, żeby kościół z bliskiego budowania chałup nie miał niebezpieczeństwa od ognia”¹³. Za radą Targowskiego poszerzono także obszar cmentarza na południe od kościoła. Tam też zaplanował powstanie nowej

¹⁰ Tomasz Szugalski, „Uposażenie proboszcza pilskiego w XVI–XVIII wieku”, *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 7 (2002): 188–189.

¹¹ Ludwik Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII w.* (Piła: Wydawnictwo Ekolog, 1999), 160.

¹² Marek Fijałkowski, „Z dziejów kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Pile”, *Kronika Wielkopolski* 1, 93 (2000): 69.

¹³ Maciej Usurski, „Jak Samuel Targowski dla królowej Konstancji miasto Piłę wymierzył?”, *Kronika Wielkopolski* 1, 157 (2016): 14.

plebanii, której budynek kilkakrotnie na nowo budowany funkcjonował w tym miejscu do stycznia 1974 r.

Także z tego okresu, co opisanie miasta przez Targowskiego, pochodzi dokument wizytacji kościelnej przeprowadzonej przez księdza Świętosława Strzałkowskiego z Poznania w 1628 r. Tu po raz pierwszy podany jest fakt, iż budowany kościół jest „Pod tytułem Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela nowo w roku bieżącym po spaleniu się dawniejszego z cegły palonej wystawiony i jeszcze niedokończony i niepoświęcony. Odbywa się w nim nabożeństwo za indultem biskupim”¹⁴. Być może wezwanie patronów świątyni związane jest z faktem nawiązania do tradycji istnienia w naszym mieście dwóch drewnianych, nieistniejących już wówczas kościołów: świętego Jana Chrzciciela przy ujskim przedmieściu i parafialnego Najświętszej Marii Panny. W czasie tej wizytacji stwierdzono brak oryginału dokumentu królowej Konstancji, wystawionego 9 lat wcześniej, prawdopodobnie spłonął w pożarze w 1626 r. Zachował się jednak odpis tego dokumentu, który ksiądz proboszcz Jan Radowius umieścił w księdze grodzkiej wałeckiej¹⁵. Do okręgu parafialnego należało wtedy dziesięć okolicznych wsi. Wizytacja wspomina także istnienie bractwa świętej Anny, działało od 1619 r. Drugie bractwo, różańcowe, powstało w 1679 r.

Następna wizytacja pilskiego kościoła, przeprowadzona przez księdza Alberta Bońkowskiego, odbyła się w 1641 r. Podaje ona wiele ciekawych szczegółów dotyczących budowli. Otóż nad zakrystią mieściła się kaplica Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, zwana w literaturze niemieckiej chórem, ufundowana przez ród Katlewskich. Znajdował się w niej instrument organowy. Księża w niedzielę odprawiali dwie msze święte: rano z kazaniem w języku niemieckim oraz sumę z kazaniem w języku polskim. W ołtarzu głównym umieszczony był obraz z wizerunkiem Najświętszej Marii Panny, być może przeniesiony ze starego, drewnianego kościoła. W wizytacji zaznaczono także, że od 1629 r. funkcjonował tzw. kurs maryjny, według którego pleban i wikariusze zobowiązani byli do śpiewania godzin brewiarzowych i odprawiania mszy maryjnych. Przy kościele, jak dawniej, funkcjonowała szkoła i szpital (dom opieki), w którym wówczas znajdowało się jedenastu ubogich przebywających w małym, drewnianym budynku o dwóch izbach. W szkole nie było bakałarza, a jego obowiązki pełnił wielebny Wojciech Chroszkiewicz¹⁶.

Wydaje się, że po pożarze miasta w 1626 r. funduszy wystarczyło tylko na wybudowanie murowanej absydy. Według Józefa Łukaszewicza drewniana nawa główna powstała przed 1640 r. za sprawą Stefana Grudzińskiego, starosty zelgniewskiego¹⁷.

Niestety, nie mamy wiadomości o losach pilskiego kościoła w okresie potopu szwedzkiego lat 1655–1657. Być może, jak i inne świątynie, został on ograbiony przez Szwedów. Według Karla Boesego w tym czasie na przykościelnym cmentarzu pocho-

¹⁴ Józef Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1 (Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1858), 191–192.

¹⁵ Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, 151.

¹⁶ Lutyński, „Materiały Archiwalne Archidiecezjalnego w Poznaniu do kościelnych dziejów Piły”, 63.

¹⁷ Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, 191.

wano szwedzkiego pułkownika, który pozostawił legat 2,5 tys. tynfów za opiekę nad grobem, który to legat posłużył do budowy nowej nawy głównej kościoła w 1745 r.¹⁸ W 1658 r. funkcję proboszcza sprawował ksiądz Bartłomiej Śmigielski.

Kolejna wizytacja księdza Wojciecha Dobrzelewskiego z 1663 r. wspomina, iż istnieje już *chorus maior*, czyli nawa główna, lecz była ona drewniana i niedokończona¹⁹. Na ołtarzu głównym znajdowały się drewniane rzeźby Matki Boskiej oraz świętych Stanisława i Wojciecha. Biblioteka przykościelna mogła się pochwalić dużą liczbą zgromadzonych ksiąg, m.in. była tam Biblia w tłumaczeniu ks. Wujka, zbiory kazań zarówno w języku polskim, jak i niemieckim, żywoty świętych oraz utwory Petrarci.

W 1724 r. pożar zniszczył drewnianą nawę główną. Dwa lata później proboszcz Michał Franciszek Gotszalk, który posługę kapłańską pełnił w Pile co najmniej do 1740 r., odbudował nawę o konstrukcji szkieletowej wypełnionej ceglami. On także w 1738 r. odbudował spalone w 1724 r. probostwo²⁰. Następny pożar miasta strawił nawę kościoła w 1742 r., a proboszcz Stanisław Walter odbudował ją w 1745 r. w formie murowanej²¹. O wybudowaniu nawy kościoła przez ks. Waltera pisze także jego następca, ks. Jan Ignacy Bocheński, niestety, bez podania lat budowy murowanej nawy²². Według Juliusza Kohtego murowana, barokowa nawa główna została wybudowana w formie ceglanej dopiero w 1775 r.²³ Nie ulega wątpliwości, że mimo różnicy 30 lat w dacie Łukasiewicza i Kohtego nastąpiło to około połowy XVIII w., za rządów ks. Waltera. W tymże stuleciu zostały pobudowane od strony zachodniej dwie drewniane wieże dzwonnice, które w latach 1843–1844 wymurował od podstaw i nakrył nowymi hełmami ksiądz Konrad Busse²⁴. W 1864 r. ks. Stock uzyskał zgodę na przecięcie wejścia do zakrystii od strony północnej. W piśmie skierowanym do konsystorza w Poznaniu z 28 maja 1864 r. napisał on: „Dla wielkiego natłoku jaki przy nabożeństwie w tut. kościele bywa, trudno niekiedy nawet niepodobno księdzu przedostać się do zakrystii nie mającej osobnego wejścia. Dlatego upraszam uniżenie aby Prześwietny Konsystorz zachciał łaskawie pozwolić, aby mur do zakrystii został otworzony i osobne wejście urządzony”²⁵.

W połowie XIX w. ukształtowana została bryła kościoła, który przetrwał w tej formie do momentu zniszczenia w wyniku walk niemiecko-sowieckich 14 lutego 1945 r.

¹⁸ Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, 154.

¹⁹ Anna Rogalanka, *Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela i Ewangelisty w Pile, woj. poznańskie. Dokumentacja historyczna...* (Poznań, 1956), 9, maszynopis w zbiorach BDZ Poznań Oddział Piła, 111/16.

²⁰ Szugalski, „Uposażenie proboszcza pilskiego w XVI–XVIII wieku”, 151.

²¹ Łukasiewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, 191.

²² Jan Ignacy Bocheński, *Historia kościoła parafialnego w Wałczu. Spisana na podstawie prawdziwych dokumentów i wiarygodnych autorów przez Jana Ignacego Bocheńskiego proboszcza wałeckiego w roku 1790*, red. Ludwik Bąk (Wałcz: Urząd Miasta, 2002), 70.

²³ Julius Kohte, *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirk Bromberg*, t. 4 (Berlin: Verlag von Julius Springer, 1897), 176–177.

²⁴ Tomasz Szugalski, „Proboszczowie i komendarze pilscy w latach 1815–1914”, *Studia Koszalińsko-Kolobrzeskie* 6 (2001): 160.

²⁵ Rogalanka, *Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela i Ewangelisty w Pile, woj. poznańskie*, 26.

Była to budowla murowana, długa na 34 m, szeroka na 17 m, o kubaturze 6 tys. m³. Świątynia była orientowana, jednonawowa z węższym prezbiterium i dwiema wieżami od zachodu. Prezbiterium było oszkarpowane, w stylu późnogotyckim, a nawa i wieże w stylu późnobarokowym. Do prezbiterium od północy przylegała zakrystia z kryptą i kaplicą Zwiastowania, otwartą dwiema arkadami na prezbiterium. Przy południowo-wschodnim narożu prezbiterium ustawiona była półkolista wieżyczka kryjąca schody na poddasze. Kościół, oprócz prezbiterium, był otynkowany. Wewnątrz w architektonicznym, późnobarokowym ołtarzu głównym znajdował się obraz olejny *Wskrzeszenie Piotrowina*, a poniżej po jego bokach stały rzeźby św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, wykonane ze stiuku. Przy budowie murowanej nawy głównej w połowie XVIII w. zmieniono patronów kościoła, którymi zostało dwóch ww. Świętych Janów. Od ołtarza na lewo znajdował się ołtarz świętej Anny, a po prawej ołtarz Najświętszej Marii Panny. Po prawej od ołtarza umieszczono ambonę z baldachimem, ozdobioną szeregiem figur i zwieńczoną postacią świętego biskupa Jana Chryzostoma. Na ścianie kaplicy Zwiastowania wmurowana została tablica poświęcona pamięci Stanisława Staszica, który został ochrzczony przez księdza St. Waltera w tym kościele 6 listopada 1755 r.²⁶ Pomysł umieszczenia tej tablicy zrodził się w 1859 r. w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, kierowanym wówczas przez Karola Libelta, którego teściem był urodzony w Pile Pantaleon Szuman (1782–1849). Za aprobatą proboszcza Ludwika Stocka tablicę wmurowano w 1876 r.²⁷ Obok tablicy znajdował się nieznanego autorstwa portret Staszica, o którym wspominał Henryk Mościcki w *Tygodniku Ilustrowanym* z 1906 r. Nie były to jedyne pamiątki polskości znajdujące się w kościele. W swoich opracowaniach z I połowy XIX w. zarówno Edward Raczyński, jak i Józef Łukaszewicz wspominali, że na chórze kościoła „znajdowało się kilka zbroi, hełmów i skrzydeł, tudzież jedno działko żelazne po chorągwi husarskiej, która tu aż do pierwszego podziału Polski konsystencją swoją miała”²⁸. Niestety, K. Boese odnotował, że pilski arsenał trafił w 1828 r. do berlińskiej kolekcji księcia Karola (1801–1883), syna króla Fryderyka III, brata Wilhelma I²⁹.

Z drewnianego kościoła pw. Najświętszej Marii Panny, który spłonął w 1626 r., pozostały do 1945 r. trzy gotyckie rzeźby: Madonny z Dzieciątkiem, św. Stanisława i Chrystusa ukrzyżowanego (eksponowany w Muzeum Okręgowym w Pile). Dwie pierwsze rzeźby, uwiecznione przed 1928 r. przez berlińskiego fotografa Wernera Köhlera (1889–1940) zaginęły po wyzwoleniu w 1945 r.³⁰ Prawdopodobnie padły one

²⁶ Stanisław Staszic MDCCLV–MDCCCXXVI. *Księga pamiątkowa*, red. Zygmunt Kukulski (Lublin, 1928), 14.

²⁷ Andrzej Wojtkowski, *Historja Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, Rocznik PTPN, t. 50 (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1928), 243.

²⁸ Edward Raczyński, *Wspomnienia Wielkopolski*, t. 2 (Poznań, 1843), 103, Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, 192.

²⁹ Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, 151.

³⁰ Werner Köhler w 1928 r. wydał album ze zdjęciami zabytków Marchii Wschodniej. Prawdopodobnie podczas wykonywania zdjęć do tego albumu w latach 1927–1928 przebywał w Pile i wykonał serię zdjęć pilskich figur, które obecnie znajdują się w Archiwum Państwowym w Pile.

łupem oddziałów sowieckich, które wywiozły je na wschód. Trzecia gotycka rzeźba, Chrystusa, co dokumentują zdjęcia W. Köhlera, już przed wojną pozbawiona była rąk i została zapewne uznana za mało wartościową, podobnie jak grupa kilkunastu barokowych rzeźb. Z dawnego wyposażenia kościoła z lat 50. XVII w. zachował się barokowy kielich mszalny, dzieło gdańskiego złotnika Hansa III Gronau, przechowywany obecnie w kościele pw. Świętej Rodziny w Pile.

Kończąc temat zabytków ruchomych z okresu staropolskiego, znajdujących się w kościele świętych Janów, należy dodać, że w 1922 r. proboszcz Karol Gramse zlecił malarzowi Arturowi Fahlbergowi odnowienie obrazu *Wskrzeszenie Piotrowina* z ołtarza głównego. W XX w. kościół przechodził remonty: w 1929 r. oraz w latach 1940–1941. Jak ustalił nieżyjący już historyk poznański Ryszard Walczak, w archiwum w Berlinie–Dahlem w aktach rejencji bydgoskiej znajduje się około 80 poszytów akt budowlanych kościoła z XIX i XX w.³¹

Osobną kwestią jest sprawa uposażenia parafii i chodzi tu zarówno o dobra kościelne, jak i majątek proboszczowski. Do dóbr kościelnych należały: budynki sakralne wraz z wyposażeniem, ziemia otaczająca kościół, teren cmentarza, kapitały fundacyjne oraz areał rolny. W skład dóbr proboszczowskich wchodziły: grunty orne, łąki, pastwiska, dziesięciny oraz prawa majątkowe, np. daniny z młynów, wolny połów ryb (zatrudniano dwóch rybaków), wyrąb lasu, legaty, a także dom mieszkalny z ogrodem³². Już w dokumencie z 1510 r., jak i w dokumencie królewskim z 1619 r., mowa jest o nadaniu ziemi dla kościoła i zwolnienia od podatków. W skład parafii w 1628 r. wchodziło dziewięć okolicznych wsi, w 1663 r. było ich dwanaście, a w 1696 r. trzynaście.

Okres pruski

W wyniku I rozbioru Polski w 1772 r. Piła znalazła się w granicach Królestwa Prus. Ksiądz proboszcz Stanisław Walter, który pełnił swą posługę od lat 40. XVIII w. do chwili śmierci w 1787 r., musiał złożyć podpis pod dokumentem lojalności wobec władz pruskich. W ramach kolonizacji fryderycjańskiej w latach 1772–1786 przybyło do miasta ponad czterystu niemieckich osadników, głównie ewangelików³³. Po śmierci księdza Waltera proboszczem został ks. Antoni Cylzdorf, który swą posługę sprawował do 1797 r., kiedy to zastąpił go ksiądz Jan Ignacy Bocheński (1755–1812). Niestety, mimo swych licznych zasług na niwie naukowej nie zapisał się on dobrze w pamięci pilskich parafian. Mieszkając na stałe w Białej koło Trzcianki, zaniedbał obowiązki proboszcza, a do Piły „w największe uroczystości kościelne tylko dojeżdżał”³⁴. Pilańskie wystosowali skargę do biskupa poznańskiego, podpisaną przez 126 osób, w której zarzucili proboszczowi lekceważenie obowiązków duszpasterskich. Ksiądz Bocheń-

³¹ Ryszard Walczak, „Źródła do dziejów Piły z archiwów w Bydgoszczy, Merseburgu i Berlinie – Dahlem”, w: *Piła w źródłach archiwalnych*, 49.

³² Szugalski, „Uposażenie proboszcza pilskiego w XVI–XVIII wieku”, 183–184.

³³ Marek Fijałkowski, Tomasz Wola, *Z dziejów Kościoła Ewangelickiego w Pile* (Piła: Parafia Ewangelicko-Augsburska, 2009), 15.

³⁴ Ludwik Bąk, „Jan Ignacy Bocheński – życie i dzieło”, *Rocznik Nadnotecki* 9 (1978): 43.

ski, będąc historykiem amatorem, część archiwum kościoła pilskiego zabrał do Białej, gdzie pracował nad swoją książką o kościołach wałeckich, którą ukończył w 1790 r. Niestety, w Białej w 1812 r. doszło do tragicznego pożaru, w którym wraz z plebanią spłonęły dokumenty z Piły. Wspominając o aktach pilskiego kościoła, warto dodać, że w 1930 r. znajdowało się w archiwum kościelnym 21 ksiąg chrztów od 1676 r., 11 ksiąg ślubów od 1777 r. oraz 9 ksiąg zgonów od 1744 r. Trzeba tu także wspomnieć, że od połowy XIX w. były prowadzone osobne księgi dla katolickich rodzin wojskowych.

W październiku 1806 r. cesarz Francuzów Napoleon po pokonaniu Prus pod Jeną i Auerstadt ruszył ze swą armią na wschód. Jesienią 1806 r. przez ziemie północnej Wielkopolski przeszły dwa korpusy francuskie – V i VII dowodzone przez marszałków Jeana Lannesa i Pierra Augereau. Francuzi, nie znając realiów historycznych, traktowali nasze ziemie jak podbite terytorium, czym skutecznie studzili początkowy zapal Wielkopolan entuzjastycznie witających wojska Napoleona. Podobna sytuacja była w Pile, gdzie 13 listopada wchodzące do miasta wojska zamieniły kościół na stajnię, a drewnianą zabudowę probostwa rozebrały i spaliły. Pobyt gości znad Sekwany tak zubożył pilan, że nie byli w stanie płacić proboszczowi mesznego (opłaty za msze), o czym donosił Bocheńskiemu proboszcz wałecki ks. Józef Dalski w liście z 22 października 1807 r.³⁵ Sytuacja pilan poprawiła się trochę, gdy 27 stycznia 1807 r. wkroczyły do miasta oddziały polskie 2. Pułku Strzelców Konnych, dowodzone przez pułkownika Franciszka Garczyńskiego. Wiosną 1807 r. do Piły przybyła 5. kompania 1. Pułku Piechoty. Zabezpieczała ona drogi, chroniąc Francuzów przed napadami pruskiej partyzantki. Kompania licząca 90 żołnierzy była dużym obciążeniem dla miejscowej ludności, zarówno polskiej, jak i niemieckiej³⁶. W lipcu 1807 r. Piła na mocy traktatu w Tylży znalazła się w granicach Księstwa Warszawskiego, w departamencie bydgoskim. Ten stan rzeczy trwał do 1815 r., kiedy to na mocy traktatu wiedeńskiego Piła została włączona do Rejencji Bydgoskiej Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

12 sierpnia 1812 r. zmarł ks. J.I. Bocheński, a jego miejsce proboszcza pilskiego na krótki czas w 1815 r. objął ks. Klemens Walknowski, który sprawował urząd do 1 listopada 1815 r. Wcześniej w tymże roku od 21 stycznia przez kilka miesięcy urząd komendarza pilskiego sprawował urodzony w Pile w 1784 r. ks. Franciszek Salezy Tycki. Zapisał się on w pamięci pilan dzielną posługą kapłańską w czasie epidemii cholery. Także w tym roku komendarzem pilskim został ks. Jan Prelwitz, mimo niemieckiego nazwiska był Polakiem urodzonym w Róży koło Wałcza. Od 3 kwietnia 1813 r. pełnił on posługę wikariusza w Pile³⁷. Od stycznia 1815 r. funkcję proboszcza w Pile sprawował ks. Walenty Ostachiewicz, który urodził się w Pile 11 lutego 1772 r. W ciągu 18 lat jego posługi pasterskiej w mieście nad Gwdą zaszły duże zmiany, o których informował on swoje władze w Poznaniu, pisząc w liście z 28 lutego z 1831 r.:

³⁵ Bąk, „Jan Ignacy Bocheński – życie i dzieło”, 45.

³⁶ Marek Fijałkowski, *Ziemie północne Wielkopolski w dobie Księstwa Warszawskiego. Informator wystawy* (Piła, 2007), 2.

³⁷ Szugalski, „Proboszczowie i komendarze pilscy w latach 1815–1914”, 156–157.

„Polskich kazań od dawnych czasów, wyjąwszy szesnaście do roku nie bywa, a to dlatego, że Parafia tutejsza składa się z ludu językiem niemieckim mówiącego, polskich ludzi mało co tu się znajduje, którzy podobnież język niemiecki posiadają, a zatem kazań polskich miewać tu nie można, nawet na tych nielicznych jest słaba frekwencja”³⁸. Dalej proboszcz pisze, że głosi „słowo Boże po polsku aby «język polski nie zaginął i stał się korzystny dla młodzieży»” oraz iż na 16 mszy z kazaniem polskim, które odbywają się w ciągu roku, przychodzi tylko 5–6 osób. W odpowiedzi konsystorz nakazuje proboszczowi, „iżby 16 razy do roku słowo Boże w języku polskim opowiadane było regularnie”³⁹. Ks. W. Ostachiewicz zmarł 26 października 1833 r. Jego miejsce zajął ks. Teodor Dyniewicz (1802–1858), proboszcz w Lubasz, który dwukrotnie był komendantem pilskim w latach 1833–1835 i 1848–1849. W swoich sprawozdaniach do konsystorza z 1834 r. pisał, że nadal, ale rzadko odprawiane są nabożeństwa z kazaniem w języku polskim, a wielu parafian spowiada się po polsku. Obok komendarza język polski znał wikary ks. Froegel. Od 1835 przez rok funkcję komendarza pilskiego pełnił ks. Chrystian Mikołaj Sydow (1785–1863), Niemiec rodem z Sypniewa, który słabo znał język polski. Po nim funkcję komendarza sprawował przez parę miesięcy proboszcz ujski, ks. Piotr Boiński (1804–1846)⁴⁰.

13 września 1836 r. funkcję proboszcza pilskiego powierzono ks. Konradowi Busse (1780–1848). Był Niemcem rodem z Róży Wielkiej, ale znał język polski. Dbał o głoszenie kazań w języku polskim, chociaż te wygłaszane były tylko w największe święta. Następnie z powodu małej frekwencji tylko raz w roku z okazji św. Anny głoszone kazania w języku polskim. Około 1847 r. zaniechano tego zwyczaju, gdyż w sprawozdaniu landrata chodzieskiego z 2 września 1847 r. czytamy, iż w pilskim kościele kazania głoszone są tylko w języku niemieckim⁴¹. Staraniem ks. Busse w marcu 1844 r. przybył do Pily młody Polak, wikary ks. Jan Czerski (1813–1893), który od początku popadł w konflikt z surowym i wymagającym proboszczem. Już w maju konsystorz poznański za nieprzestrzeganie celibatu i sianie zamętu w parafii suspendował młodego wikarego. Ostateczne zerwanie J. Czerskiego z Kościołem katolickim miało miejsce 22 sierpnia 1844 r., kiedy to w piśmie do konsystorza napisał on, że przestał być „wasalem rzymskim i papieskim”⁴². Jednocześnie 19 października 1844 r. Czerski powołał w Pile do istnienia „Gminę Chrześcijańsko-Apostolsko-Katolicką”, która odciągnęła w mieście i okolicy od Kościoła katolickiego ponad sto osób, zarówno Niemców, jak i Polaków. Następnie rozpoczął „działalność misyjną”, która doprowadziła do powstania jego sekty w wielu miastach nie tylko Wielkopolski i Pomorza. Ks. Busse toczył walkę z Czerskim i jego gminą, której powstanie poparli pilscy ewangelicy i masoni.

³⁸ Maria Świerzawska-Wojciechowska, *Kościół pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Pile*, maszynopis w posiadaniu autora, 2.

³⁹ Świerzawska-Wojciechowska, *Kościół pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Pile*, 2.

⁴⁰ Szugalski, „Proboszczowie i komendarze pilscy w latach 1815–1914”, 159.

⁴¹ Tomasz Szugalski, „Polskie nauczanie religijne w kościele św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Pile w XIX w.”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 5 (2000): 75.

⁴² Anastazy Nadolny, „Deutschkatholizismus ks. Jana Czerskiego w zaborze pruskim 1844–1859, część I”, *Studia Pelplińskie* (1978): 154.

Czerski został ekskomunikowany w styczniu 1845 r. 15 grudnia 1846 r. przy Starym Rynku w Pile stanął murowany kościół nowej sekty, a przy nim wybudowano parterowy dom dla Jana Czerskiego, jego żony Marianny z Gutowskich i ich dzieci, których łącznie na świat przyszła siódemka.

Po śmierci K. Busse 26 lipca 1848 r. komendarzem, a następnie proboszczem w Pile został ks. Aleksander Pestrich (1819–1872), który 14 lutego 1850 r. został przeniesiony do Rokitna, gdzie do śmierci pełnił funkcję proboszcza. Po nim komendarzem pilskim został ks. Augustyn Gismann (1817–1856), który przebywał w Pile od 14 lutego 1850 r. do 1 kwietnia 1856 r. Za rządów A. Gismanna nadal nie było języka polskiego w pilskim kościele. Z 1850 r. pochodzi ciekawy list pisany przez ks. dziekana Teodora Dyniewicza do władz kościelnych w Poznaniu, w którym informuje, że w pilskiej parafii, liczącej 2,8 tys. wiernych, nie głosi się polskich kazań i nie śpiewa polskich pieśni, chociaż 110 osób pochodzenia polskiego nie zna języka niemieckiego⁴³. Trudno się odnieść do tego listu, gdyż już 20 lat wcześniej ks. Ostachiewicz pisał do Poznania, iż wszyscy Polacy mieszkający w Pile znają język niemiecki. Przeczy temu także list z 1856 r. komendarza, późniejszego proboszcza Ludwika Stocka (1821–1907), w którym napisał do Poznania, że w Pile nie ma Polaków, którzy nie znają języka niemieckiego.

Język polski powrócił do kościoła Świętych Janów dopiero za rządów proboszcza L. Stocka, którego matka Maria z Wróblewskich wychowała na Polaka. Objął parafię pierwotnie jako komendant w 1856 r., a następnie jako proboszcz w 1860 r. On to powrócił do zwyczaju głoszenia słowa Bożego (odczytywania litanii) w języku polskim na odpust św. Anny. Rok później w Wielki Piątek głoszone kazanie w języku polskim. Jedną z przyczyn powrotu języka polskiego do miasta nad Gwdą był rozwój garnizonu. W 1853 r. przybyli bowiem do Piły ułani 4. Pułku Ułanów, wśród których dużą grupę stanowili Polacy. Dla nich to raz w miesiącu po porannej Mszy św. mówiono kazanie w ojczystym języku. Pułk ułanów po wojnie prusko-francuskiej lat 1870–1871 nie powrócił już do Piły, a jego miastem garnizonowym stał się Toruń. W latach 1857–1861 r. jako wikary przebywał ks. Karol Ronke (1831–1875), rodem z Wałcza, który chciał pracować w Pile z powodu możliwości nauczania dzieci w języku polskim⁴⁴.

W latach 80. i 90. XIX w. polscy wierni z kościoła świętych Janów pisali do proboszcza Stocka, a następnie do poznańskiego konsystorza petycję z prośbą o zwiększenie liczby mszy z polskimi kazaniem. W 1895 r. Andrzej Jaksa z Piły, zamieszkały na Starym Rynku pod numerem 5, sam napisał petycję do arcybiskupa poznańskiego, w której prosił o opiekę duszpasterską nad polskimi katolikami w Pile, których liczbę określił na 2000 osób, nie licząc robotników sezonowych. W odpowiedzi na tę petycję arcybiskup postanowił, aby w każdą niedzielę i w święta po porannej Mszy św. wygłaszane były kazania w języku polskim.

⁴³ Szugalski, „Polskie nauczanie religijne w kościele św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Pile w XIX w.”, 76.

⁴⁴ Szugalski, „Polskie nauczanie religijne w kościele św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Pile w XIX w.”, 77.

Ważną datą w odrodzeniu polskość Piły było powstanie w grudniu 1876 r. przy kościele świętych Janów polskiego „Towarzystwa Przemysłowego”. Jednym z jego głównych twórców był dr Antoni Drygas (1847–1917), uczestnik Powstania Styczniowego, profesor miejscowego gimnazjum wykładający łacinę, wydany z Piły przez Prusaków w 1885 r. z powodu propolskiej aktywności⁴⁵. Zarzucano mu m.in. współautorstwo petycji do ks. Stocka z 1884 r., podpisanej przez 130 Polaków, w której domagano się zwiększenia liczby mszy z polskim kazaniem. W tymże roku przybył do miasta dr Antoni Drożyński (1857–1907), który nie tylko działał w towarzystwie, ale został radnym grodu, a z czasem naczelnym lekarzem miasta. Dzięki jego inicjatywie wybudowano nowy gmach szpitala przy ul. Berlińskiej⁴⁶. Wspierał go dzielnie adwokat Józef Popławski (1854–1918), który w swojej bibliotece posiadał m.in. oryginały dzieł Stanisława Staszica, m.in. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego z 1787 r.*⁴⁷ Spotkania towarzystwa odbywały się raz na miesiąc, a czasami raz w tygodniu. Księża i przedstawiciele niezbyt licznej miejscowej inteligencji polskiej wygłaszali prelekcje o historii i literaturze, przybliżając miejscowym Polakom narodowych wieszczów. Wystawiano także sztuki teatralne. Towarzystwo posiadało swoją bibliotekę, a jej książki nosiły owalną pieczętkę z napisem w języku polskim „Towarzystwo Przemysłowe w Pile”⁴⁸. W 1892 r. zmieniono nazwę na „Katolickie Towarzystwo Przemysłowe”. W 1896 r. liczyło ono 25 członków⁴⁹. Przez wiele lat opiekunem duchowym towarzystwa, istniejącego do 1904 r., był ks. Wojciech Pyszka (ur. 1845 r., w Pile posługiwał od 1874 r.)⁵⁰.

Za czasów ks. Stocka w piłskim kościele posługiwało kilkunastu „polskich” wikariuszy. Nauczali oni nie tylko religii, ale także historii i literatury polskiej. Wśród najbardziej aktywnych księży należy wymienić: Michała Tuchoskiego vel Tuchockiego (1853–1902, w Pile od 1884 do września 1886 r.), Juliana Flachę (1872–1941, w Pile od 20 lutego 1896 do 13 marca 1897 r., zamordowany w Forcie VII w Poznaniu), Stefana Jankiewicza (1866–1936, w Pile od 14 lipca 1893 do 15 lipca 1894 r.), Józefa Pałkowskiego (1872–1931, w Pile od 13 czerwca 1895 r. do 12 marca 1897 r.), Stanisława Podkomorskiego (1873–1930, w Pile od 14 marca 1897 do 15 lutego 1899 r.), Kazimierza Robakowskiego, Józefa Jana Zalewskiego (1870–1936, w Pile od 18 lipca 1894 do 28 czerwca 1895 r.), Antoniego Zarzyckiego (1865–1933, w Pile od 24 września 1892 do 13 lipca 1893 r.)⁵¹. Wśród wymienionych księży J. Flacha, K. Robakowski i J. Zalewski zostali usunięci na żądanie władz pruskich, a ks. St. Podkomorski w 1898 r.

⁴⁵ Roman Chwaliszewski, *Niepospolici Piłanie* (Piła, 1989), 11.

⁴⁶ Michał Początek, „Antoni Drożyński – polski lekarz w dziewiętnastowiecznej Pile”, *Kronika Wielkopolski* 1, 145 (2013): 32–39.

⁴⁷ Wspomniany egzemplarz znajduje się w zbiorach Muzeum Stanisława Staszica w Pile.

⁴⁸ W zbiorach biblioteki Muzeum Okręgowego w Pile pod numerem MOP-9402/B znajduje się książka, wydana we Wrocławiu, z w/w pieczętką, która została przekazana do biblioteki towarzystwa w Pile przez ziemianina Władysława Prusinowskiego z Wąlcza, o czym świadczy wcześniejszy wpis własnościowy z 1868 r.

⁴⁹ Boras, Dworecki, *Piła, zarys dziejów*, 91.

⁵⁰ Marek Fijałkowski, *Rada Ludowa w Pile 1918–1919* (Piła: Studio K2 Krzysztof Rauhut, 2018), 10.

⁵¹ Świerzawska-Wojciechowska, *Kościół pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Pile*, 6.

został postawiony przed sądem pruskim z powodu udzielania nauk dzieciom polskim poza szkołą. Skazano go na grzywnę 300 marek⁵². Rodzice dzieci byli przesłuchiwani przez policję i szykanowani przez niemieckich przełożonych w miejscach pracy. Nie tylko władze pruskie, ale także wielu niemieckich wiernych parafii Świętych Janów było przeciwnymi używania języka polskiego w kościele. Oskarżali oni polskich kapłanów o wywoływanie konfliktów narodowościowych. Konflikt przeniósł się nawet na łamy miejscowej prasy, w której niemieccy wierni oskarżali księży polskich o tworzenie waśni narodowych.

W maju 1893 r. podczas wiercenia nowej studni przy narożniku ulic Małej i Wielkiej Kościelnej nastąpiła niekontrolowana erupcja wody. Na minutę wypływało około 3 tys. litrów. Strumień wody sięgał wysokości 20 m. Wokół studni zniszczeniu uległo ponad 20 posesji, uszkodzeniu 42 parcele, a 86 rodzin straciło dach nad głową. „Ofiarą studni nieszczęścia” padł także budynek plebanii, który został rozebrany, a następnie wybudowano nowy obiekt, istniejący do stycznia 1974 r.⁵³

1 lipca 1904 r. odszedł na zasłużoną emeryturę ks. L. Stock, który zmarł w Pile 31 marca 1907 r. Do czasu wyznaczenia nowego proboszcza komendarzami w Pile byli: ks. Leon Gajowiecki (1837–1911), który zarządzał parafią od 20 czerwca 1904 r. do 31 stycznia 1905 r. i ks. Franciszek Renkawitz (1858–1913), proboszcz ujski, komendant pilski od 1 lutego 1905 do lutego 1907 r. Po nich proboszczem pilskim został wyznaczony ks. Albert Wojciech Lenz (1861–1914), który przybył do miasta 14 lutego 1907 r. i pozostał w nim do śmierci 17 września 1914 r. Jemu to przypadło w udziale rozpoczęcie budowy drugiego kościoła katolickiego pw. Świętej Rodziny. W latach 1911–1915 wikarym w kościele Świętych Janów był ks. Franciszek Niedbał (1881–1939), który nauczał dzieci polskie religii, historii i literatury polskiej. Został on rozstrzelany przez Niemców w Paterku 11 listopada 1939 r. Jego miejsce w Pile zajął 15 kwietnia 1915 r. ks. Kazimierz Stachowiak (1879–1942), który służył do 29 marca 1917 r. Ksiądz K. Stachowiak został zamordowany w KL Dachau w 1942 r.

W 1915 r. przy kościele powstał polski chór dziecięcy, który prowadził Bolesław Budnowski (1900–1942). Ten młody chłopiec był synem Józefa Budnowskiego (1873–1958), znanego działacza polskiego, który dwa lata później, tj. w sierpniu 1917 r., współtworzył chór – Towarzystwo Śpiewu Kościelnego „Halka”⁵⁴. Powstał on z inicjatywy przybyłego do Piły 1 kwietnia 1917 r. ks. Zygmunta Dykierta (1890–1981), który od 17 listopada 1918 r. przewodniczył polskiej Radzie Ludowej. Od 1918 r. przyjął się w kościele Świętych Janów zwyczaj, kultywowany w okresie międzywojennym, że na Boże Ciało chór „Halka” wystawiał swój ołtarz z obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej, który na co dzień znajdował się w kościele⁵⁵.

⁵² Szugałski, „Polskie nauczanie religijne w kościele św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Pile w XIX w.”, 81.

⁵³ Marek Fijałkowski, „«Studnia Nieszczęścia» w Pile – Album Teodora Graczyńskiego”, *Kronika Wielkopolski* 2, 134 (2010): 121.

⁵⁴ Marek Fijałkowski, „A znaku Rodła nie można było nosić. Relacje działaczy Związku Polaków w Niemczech w zbiorach Muzeum Okręgowego w Pile”, *Kronika Wielkopolski* 1, 161 (2017): 91.

⁵⁵ „Z życia katolickiego”, *Przewodnik Katolicki* 26.06.1932 r., 26 (1932): 411.

Księża Z. Dykiert i Ignacy Czechowski (1877–1941), proboszcz z Chodzieży, po wybuchu Powstania Wielkopolskiego zorganizowali w Pile 30 grudnia 1918 r. spotkanie przedstawicieli nadnoteckich rad ludowych, na którym wybrano ppor. Zdzisława Orłowskiego (1892–1982) na dowódcę przyszłych oddziałów powstańczych. Niestety, dla pilskich Polaków konferencja w Wersalu pozostawiła miasto nad Gwdą po niemieckiej stronie granicy. Czołowi polscy działacze byli szykanowani i zmuszeni do opuszczenia miasta. W latach 1919–1920 wyjechali z Piły m.in.: ks. Z. Dykiert, J. Budnowski, i T. Drozdowski. Mimo dużego odpływu działaczy polskich w Pile w 1924 r. powstał oddział Związku Polaków w Niemczech liczący ponad 60 członków.

Po ustanowieniu granicy polsko-niemieckiej i zajęciu przez pułki Wojsk Wielkopolskich w styczniu 1920 r. terenów przyznanych Polsce wytworzyła się nowa sytuacja geopolityczna. W 1923 r. Stolica Apostolska odłączyła Piłę wraz z terenami Marchii Granicznej od archidiecezji poznańskiej i wcieliła ją do nowo utworzonej administratury apostolskiej z siedzibą początkowo w Tucznie, a następnie w Pile. W 1930 r. podniesiono ją do rangi Wolnej Prałatury Pilskiej.

Proboszcz Bernard Gramse (1879–1926, w Pile od 1 grudnia 1914 r. do 1926 r.), a po nim proboszczowie: Maksymilian Kaller (1880–1947, w Pile od 1 sierpnia 1926 r. do 1930 r.) i Franz Hartz (1882–1953, w Pile w latach 1930–1945) nie dbali o wygłaszanie podczas mszy kazań w języku polskim⁵⁶. Zbigniew Dworecki napisał: „w polskim kościele nad Gwdą czytano też od czasu do czasu Ewangelię po polsku”⁵⁷. Potwierdzają to relacje członków Związku Polaków w Niemczech spisane przez Teresę Odsadną w 1976 r. Szczególnie lubianym przez Polaków był o. Friedrich Schulte, rocznik 1885, jezuita, który od 1932 r. do 1939 r. po niedzielnej Mszy Świętej o godz. 10:00 wygłaszał krótkie kazania w języku polskim. Drugim księdzem, który głosił słowo Boże w języku polskim, był Jan Bleske (1880–1946)⁵⁸. W czasie tych mszy występował chór „Halka”.

Ważną rolę w utrzymaniu polskości w Pile odegrał Konsulat RP działający w mieście od 1922 r. Konsulowie: Stanisław Ptaszycki (1892–1940), Kazimierz Szwarzenberg-Czerny (1895–1975), Jerzy Śmigielski (1890–1953) i Tadeusz Drobnik (1894–1979) oraz pracownicy placówki dyplomatycznej utrzymywali ożywione kontakty z polonią pilską i złotowską⁵⁹. Jeden z pracowników, Józef Domagalski, prowadził w latach 1927–1932 chór „Halka”, który wielokrotnie z okazji świąt państwowych występował w konsulacie. W maju 1935 r. konsulat zamówił w kościele Świętych Janów mszę żałobną za duszę marszałka Józefa Piłsudskiego. Stała się ona wielką manifestacją patriotyczną, a jak widać z zachowanego zdjęcia, kościół wypełniły setki miejscowych Polaków.

⁵⁶ Franz Westpfahl, *Die Apostolische Administratur Schneidemühl* (Schneidemühl: Verlag des Johannesboten, 1928), 58.

⁵⁷ Boras, Dworecki, *Piła, zarys dziejów*, 123.

⁵⁸ Fijałkowski, „A znaku Rodła nie można było nosić. Relacje działaczy Związku Polaków w Niemczech w zbiorach Muzeum Okręgowego w Pile”, 87.

⁵⁹ Roman Chwaliszewski, *Z działalności Konsulatu Rzeczypospolitej Polskiej w Pile w latach 1922–1939* (Piła, 1984), 9–10.

W 1939 r. proboszcz F. Hertz podjął próbę ograniczenia działalności chóru „Halka”, stwierdzając, że może on występować podczas Mszy św. w minimalnym składzie 10 członków. Ostatni występ „Halki” odbył się w piłskim kościele 27 sierpnia 1939 r., tj. w ostatnią niedzielę przed wybuchem wojny⁶⁰.

W okresie okupacji ksiądz F. Schulte odprawiał nieregularnie msze dla polskich robotników przymusowych, w których brali udział także miejscowi Polacy z Piły, a także z okolic m.in. Ujścia, gdzie Niemcy zamknęli kościół pw. św. Mikołaja.

14 lutego 1945 r., tj. w ostatnim dniu walk o Piłę, kościół Świętych Janów spłonął. Wspomina o tym w swoim dzienniku ks. Jan Klimkowski, który przebywał w Pile jako robotnik przymusowy od jesieni 1944 r. W dzienniku pod datą 14 lutego zapisał „środa, wojska rosyjskie wkraczają do miasta od strony północnej. Kierują nas na łąki przy rzece płynącej przez miasto. Po przeciwnej stronie rzeki pali się kościół. Most został wysadzony. Żołnierze rosyjscy przeprawiali się z armatkami i karabinami maszynowymi na tratwach ciągniętych linami”⁶¹. O pożarze kościoła wspomina także lekarz, oficer niemiecki Joseph Stukowski w swojej książce *Do końca w Pile*, pisząc już jako jeńiec maszerujący w kolumnie: „widzieliśmy jak płonął stylowy, zabytkowy kościół katolicki św. Jana (...) ruszyliśmy znów z powrotem do domu prałata [plebania kościoła Świętych Janów – M. F.] po podłogach walały się księgi kościelne i wartościowe woluminy z biblioteki, po których deptano. Szafy były wyłamane, szuflady, stoły, komody wszystko zostało porozbijane, a ich zawartość wyrzucona. Wszystko było bardzo dokładnie zrewidowane”⁶².

W Polsce Ludowej

Od lutego 1945 r. rozpoczęło się zasiedlanie miasta nowymi mieszkańcami. Pozostała w Pile polska ludność autochtoniczna stanowiła niewielką grupę liczącą 59 rodzin⁶³. Nowo przybyła z terenów całego kraju ludność polska, w morzu ruin zniszczonej Piły, przez długi czas nie zdawała sobie sprawy z roli tego zabytku dla dziejów miasta. Z gruzów kościoła wydobyto tablicę staszicowską, która trafiła do urzędu miasta, a następnie do powołanego w 1951 r. Muzeum St. Staszica. Do muzeum trafiły także drewniane, głównie barokowe figury z kościoła w liczbie 15 sztuk, które w 1954 r. nakazem Miejskiej Straży Pożarnej usunięto z piwnic domu Staszica. Zamierzano umieścić je w szpitalu miejskim pod opieką dr. Borysa Schnittera, przewodniczącego Koła Przyjaciół Muzeum, ale ostatecznie przeniesiono je do kościoła pw. Świętej Rodziny, gdzie zostały umieszczone na wieży świątyni. Przez wiele lat dom parafialny przy kościele Świętych Janów stanowił siedzibę parafii pw. Świętej Rodziny. Ks. Józef Wróbel SDB (1905–1993), pierwszy powojenny proboszcz, przybyły z Wilna, miał wiele proble-

⁶⁰ Marek Fijałkowski, „95-lecie chóru «Halka» w Pile”, *Kronika Wielkopolski* 1, 45 (2013): 139.

⁶¹ Jan Klimkowski, „Piła to także moje miasto”, *Tygodnik Piłski* 8 (2010): 23.

⁶² Joseph Stukowski, *Do końca w Pile*, tłum. Wolfgang Pietrowski (Piła: Maciej Świetlicki, 2006), 47–48.

⁶³ Marek Fijałkowski, „Wybrane problemy przemian demograficznych zachodzących w Pile w latach 1945–2000”, w: *Zarys dziejów Piły w latach 1945–2000*, red. Marek Fijałkowski (Poznań–Piła: Expansja Advertising, Urząd Gminy w Pile, 2013), 28.

mów z remontem zniszczonych w wyniku lutowych walk wież kościoła pw. Świętej Rodziny i nie miał środków na odbudowę spalonego kościoła Świętych Janów. Zabezpieczono jednakże ocalałe archiwalia, rzeźby i obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, który umieszczono w kościele pw. Świętej Rodziny.

W okresie represji stalinowskich władze państwowe nie były zainteresowane odbudową kościoła. Ta sytuacja uległa zmianie po przemianach październikowych 1956 r. W tymże roku przybyła do Piły ekipa konserwatorów z Poznania, która sporządziła dokumentację historyczną i przeprowadziła badania architektoniczne. Pracami kierowali dr Anna Rogalanka i inż. arch. Andrzej Werc. W swoim sprawozdaniu stwierdzili, że obiekt „zasługuje bezwzględnie na odbudowę”⁶⁴. Zaproponowano odbudowę, zaś prace miały się rozpocząć w 1959 r. Wcześniej, 1 lutego 1957 r., ruiny kościoła wpisano do rejestru zabytków. Jesienią tego roku do Piły znów zawitali konserwatorzy z Poznania, którzy zapoznali się ze stanem budowli i stwierdzili, iż stan murów jest dobry i można przystąpić do odbudowy. Jednocześnie zaproponowali przykrycie kościoła tymczasowym zadaszeniem. W 1958 r. inż. architekt Werc przygotował wstępny projekt odbudowy kościoła. Całościowe koszty zaplanowanych prac wyliczono na ponad 300 tys. zł⁶⁵. Rok później w grudniu 1959 r. analogiczny projekt złożył A. Werc do Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie. W 1964 r. z Poznania do Piły przybył ksiądz z Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego, którego władze próbowały osadzić na plebanii, przydzielając mu pomieszczenia na parterze. Zdecydowana postawa proboszcza, który nie zamierzał rezygnować z części plebanii i przedstawienie dużych kosztów odbudowy zniszczonego kościoła odstraszyło uzurpatora⁶⁶.

W latach 60. powstał pomysł, aby pozostawić ruinę kościoła jako pomnik II wojny światowej, podobnie jak to zrobiono w Berlinie Zachodnim. Z czasem idea odbudowy kościoła stawała się coraz bardziej popularna wśród pilan. Działali na jej rzecz m.in. dr Borys Schnitter, Kazimierz Czerwiński, Antoni Jasiek oraz Zofia Narkiewicz, dyrektor Miejskiej Biblioteki Publicznej. Preferowała ona pomysł rozebrania barokowej nawy i wież z pozostawieniem późnogotyckiego prezbiterium kościoła, które byłoby zaadaptowane na miejską bibliotekę. Z. Narkiewicz w latach 1967–1970 prowadziła w tej sprawie korespondencję z biurem konserwatora zabytków w Poznaniu⁶⁷. Z kolei A. Jasiek, przedwojenny nauczyciel i działacz Związku Polaków w Niemczech, wykonał makietę kościoła św. Janów, która miała być eksponowana w kościele pw. Świętej

⁶⁴ Rogalanka, *Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzyciciela i Ewangelisty w Pile, woj. poznańskie*, 12.

⁶⁵ Anna Rogalanka, *Kościół św. Jana – kosztorys szczegółowy odbudowy*, 111/4, t. 3, Kosztorys szczegółowy na roboty zabezpieczeniowe kościoła św. Jana w Pile z lipca 1958 r.

⁶⁶ Jarosław Wąsowicz, „Okoliczności zburzenia kościoła św. Janów w Pile”, w: *Władze wobec kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki (Poznań: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej, 2010), 195.

⁶⁷ Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna im. Pantaleona Szumana w Pile, Materiały Archiwalne, Korespondencja z lat 1967–1970.

Rodziny. Według Jaska kościół miał być odbudowany w zmienionej formie z mieszkaniem proboszcza i biurem parafialnym w środku świątyni⁶⁸.

Pod koniec lat 60. pojawiła się w Pile ekipa konserwatorów zabytków z Poznania. Przywiozła ona konstrukcję dachową, która miała być początkiem prac odbudowy. Konstrukcja ta, rozkradana latami przez złomiarzy, około 1972 r. poszła na złom. Trudno jest zrozumieć, dlaczego nie starczyło środków na wynajęcie dźwigów i położenie jej na murach ruiny⁶⁹.

Trudną sprawą była kwestia domu parafialnego przy kościele Świętych Janów. Władze Piły przez wiele lat twierdziły, iż winien być on ich własnością, jednocześnie nie wyrażając zgody na budowę plebanii przy kościele pw. Świętej Rodziny. Ugodę zawarto w sierpniu 1973 r. Na jej podstawie władze kościelne oddały teren z budynkiem parafii, zaś władze miejskie zgodziły się na wybudowanie nowego domu parafialnego przy kościele pw. Świętej Rodziny. Jednym z punktów umowy była zgoda władz miasta na odbudowę kościoła Świętych Janów. Kilka miesięcy później, w styczniu 1974 r., rozebrano budynek plebanii, co dokumentują zdjęcia Włodzimierza Wierzyńskiego znajdujące się w zbiorach Muzeum Okręgowego. Wcześniej, w 1973 r. rozebrano stary kamienno-ceglany mur, który od wieków otaczał teren dawnego cmentarza wokół kościoła.

Co ciekawe, w styczniu 1975 r. inż. Aleksander Holas opracował na zlecenie parafii pw. Świętej Rodziny plan zagospodarowania terenu wokół kościoła oraz wykonał szkic jego odbudowy. Według jego koncepcji nawa i wieże miały ulec rozebraniu i zostać zastąpione nowymi, zaś prezbiterium jako późnogotyckie i zabytkowe miało pozostać i zostać włączone w nową bryłę świątyni. Pojemność kościoła przewidziana była na około 1,1 tys. osób⁷⁰.

W marcu 1975 r. Wydział do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu po wielu latach sporu przyznał ruiny kościoła wraz z działką administracji kościelnej, tj. parafii pw. Świętej Rodziny. W planach parafii zapisano punkt „rozpocząć i prowadzić odbudowę kościoła św. Jana Chrzciciela”⁷¹. Postulat odbudowy popierała także kuria biskupia w Gorzowie, do której od 1972 r. należała wówczas Piła.

Ruiny kościoła leżące na skrzyżowaniu ważnych tras komunikacyjnych interesowały nie tylko władze kościelne i miłośników historii. Stanisław Maciejewski, prezydent Piły, już na początku lat 70., szukając parceli pod budowę nowego hotelu, wybrał to pięknie położone nad rzeką miejsce. Władzom partyjnym miasta ten pomysł bardzo się podobał, a Jan Jankowski, sekretarz PZPR, wypowiedział na głos to, co myślało

⁶⁸ Antoni Jasiak, *Polski kościół P.W. św. Jana Chrzciciela w Pile*, niedatowany maszynopis w zbiorach autora, 5.

⁶⁹ Nie ma w źródłach archiwalnych znajdujących się u konserwatora zabytków żadnej wzmianki o wspomnianej konstrukcji. Informacja o niej występuje często w relacjach mieszkańców miasta, a niektórzy twierdzą, że elementy tej konstrukcji widnieją na kilku zdjęciach kościoła z lat 70. autorstwa Romana Zaranka.

⁷⁰ Wąsowicz, „Okoliczności zburzenia kościoła św. Janów w Pile”, 197

⁷¹ Wąsowicz, „Okoliczności zburzenia kościoła św. Janów w Pile”, 197.

wielu członków jego partii: „Te wieże nie będą nad Piłą górowały”⁷². Podjęto rozmowy z „Gromadą”, lecz z braku funduszy sprawa upadła. Sytuacja uległa zmianie w czerwcu 1975 r., gdy utworzono nowe województwo pilskie. Przybyli z Poznania nowi władarze: wojewoda Andrzej Śliwiński i Alfred Kowalski, I sekretarz PZPR, natychmiast podjęli myśl wybudowania na miejscu kościoła dużego, nowoczesnego hotelu. Już 10 czerwca 1975 r. odbyło się spotkanie proboszcza Zdzisława Wedera z przedstawicielem Prezydenta Miasta Piły, architektem miejskim i wojewódzkim konserwatorem zabytków. Tu władze niewiele zdziałały, gdyż od marca tegoż roku była to własność Kościoła, uznana przez państwo.

Następne, jesienne rozmowy w sprawie wyburzenia ruin kościoła toczono także z biskupem Wilhelmem Plutą, zarówno w Gorzowie, jak i w Pile, na które do Urzędu Wojewódzkiego przyjechał biskup. Ustalono, że za zgodę na wybudowanie nowego kościoła na osiedlu Górnym zostaną zburzone ruiny kościoła, a na ich miejscu stanie hotel. Mieszkańcy Piły z osiedla Górnego wykopali stojący przy ruinach Świętych Janów drewniany krzyż misyjny i wkopali go w miejscu przyszłego kościoła pw. Matki Boskiej Wspomożenia Wiernych. Stare i nowe miejsce krzyża uwiecznił na swoich fotografiach R. Zaranek⁷³.

5 grudnia 1975 r. Ireneusz Ratajczak, architekt pilski, wydał opinię, że ruiny nie nadają się do odbudowy, zaś konserwator wojewódzki zabytków Marek Głazik na polecenie wojewody przygotował wnioski o skreślenie zabytku z rejestru. 9 grudnia udał się on w tym celu do Warszawy, aby uzyskać żadaną zgodę. Co ciekawe, na zebraniu, które odbyło się w Ministerstwie Kultury i Sztuki, urzędnicy ministerstwa nie poparli idei wyburzenia ruin, proponując ich pozostawienie. Ostatecznie mimo wielu starań pilskiego konserwatora zabytków Ministerstwo zawiesiło decyzję o skreśleniu zabytku z listy. Decyzję około 15 grudnia miał podjąć minister Józef Tejchma (minister kultury) po naradzie z Kazimierzem Kąkolem (ministrem do spraw wyznań)⁷⁴.

Chociaż taka zgoda prawdopodobnie nie napłynęła z Warszawy, w Pile przystąpiono do niszczenia ruin kościoła. 18 grudnia Urząd Wojewódzki w Pile zlecił przedsiębiorstwu „Geofizyka” z Torunia wykonanie prac rozbiórkowych. Do miasta przybyła z Rozkopaczewa (woj. lubuskie) ekipa minerska złożona z pracowników pilskiego Przedsiębiorstwa Poszukiwań Nafty i Gazu. W Pile firmę „Geofizyka” reprezentowali inżynierowie Tobe i Jankowski, którzy nadzorowali całość prac. Zgodę na wysadzenie kościoła, czyli jak to określono w protokole – „rozbiórki ruin kościoła”⁷⁵ wydał 20 grudnia 1975 r. Okręgowy Urząd Górniczy w Poznaniu. Już 19 grudnia o godzinie 9:00 przystąpiono do wiercenia otworów: próbny odstrzał odbył się o godz. 17:00. Wy-

⁷² Świerzawska-Wojciechowska, *Kościół pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Pile*, 8.

⁷³ Marek Fijałkowski, *Piła na fotografiach Romana Zaranka* (Piła: Zakład Poligraficzny Henryk Górowski, 2010), 26, 300.

⁷⁴ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, t. Piła, Marek Głazik, Notatka służbowa z wyjazdu służbowego do Ministerstwa Kultury i Sztuki Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w sprawie skreślenia z rejestru zabytków ruiny kościoła św. Jana w Pile, Piła, 10.X.1975, k. 17.

⁷⁵ Archiwum Salezjańskiej Inspekcji Pilskiej, Materiały archiwalne dotyczące wysadzenia kościoła ze zbioru Zdzisława Zamorskiego, przekazane przez Piotra Zamorskiego, bez sygn.

sadzono wtedy część prezbiterium, a prace trwały tego dnia do godziny 20:00. Wiercenie otworów „wizytowali” wojewoda i I sekretarz PZPR. Śliwiński i Kowalski zwrócili się do Zdzisława Zamorskiego, który kierował wierceniem otworów, aby „wysadzić kościół na raz”⁷⁶. Niestety, nie spełniono życzenia włodarzy i ruiny wysadzano w wielu etapach przez dwa dni. Następnego dnia, tj. 20 grudnia, pracę podjęto o godzinie 6:00 rano przy temperaturze minus 15°C. Otwory wiercono na wysokości 1 m, głębokie na ponad 1 m. Łącznie wywiercono 181 otworów, w które włożono materiał wybuchowy z zapalnikami. Masa materiału wybuchowego, którym był amonit skalny, wynosiła 100 kg. Tego dnia o godz. 17:00 nastąpiło wysadzenie obiektu. W czasie tej „akcji” wstrzymano ruch uliczny i zamknięto most. W ciągu dnia milicja usunęła z miejsca wydarzenia fotografa R. Zaranka, który zrobił zaledwie kilka zdjęć. Inni mieli więcej szczęścia i dziś w zbiorach Muzeum Okręgowego posiadamy kilkanaście zdjęć z burzenia świątyni. Podobno jeden z mieszkańców z balkonu domu przy Placu Zwycięstwa nakręcił sowiecką kamerą film z tego wydarzenia. Niestety, mimo licznych starań nie udało się autorowi dotrzeć do tego filmu. Nikt z mieszkańców nie protestował, tylko do ekipy wysadzającej, która wierciła otwory, podchodziły starsze panie, zwane przez ekipę „terciankami”, które prosiły, by nie niszczyć kościoła, lecz go odbudować. Im więcej czasu minęło od pamiętnego dla pilań grudnia 1975 r., tym więcej osób twierdzi, że próbowali bronić zabytkowej świątyni. Podobno były pisane protesty do ministra kultury i sztuki, Generalnego Konserwatora Zabytków, a nawet I sekretarza KC PZPR Edwarda Gierka⁷⁷.

Zakończenie

Zniszczony kościół był najstarszym i najciekawszym zabytkiem miasta. Przez wieki świadczył o polskości Piły. Pilsy Niemcy nazywali go „starym” lub „polskim” kościołem. Świątynia była łącznikiem między dawnymi i nowymi czasy. Łączyła okres staropolski ze współczesnością, kiedy to Piła po 123 latach zaborów wróciła w granice Polski. Po pilskim kościele pozostały drzewa okalające świątynię, elementy wyposażenia, niewielka część archiwum parafialnego i pamięć, niestety, małej już grupki najstarszych mieszkańców miasta.

Dokumentacja źródłowa

Nr 1

*Lista proboszczów i komendarzy kościoła katolickiego w Pile XV–XX w.*⁷⁸

1. ks. Michał, proboszcz, 1457–1460 .
2. ks. Mikołaj Trzebuchowski, proboszcz do 1477 r.

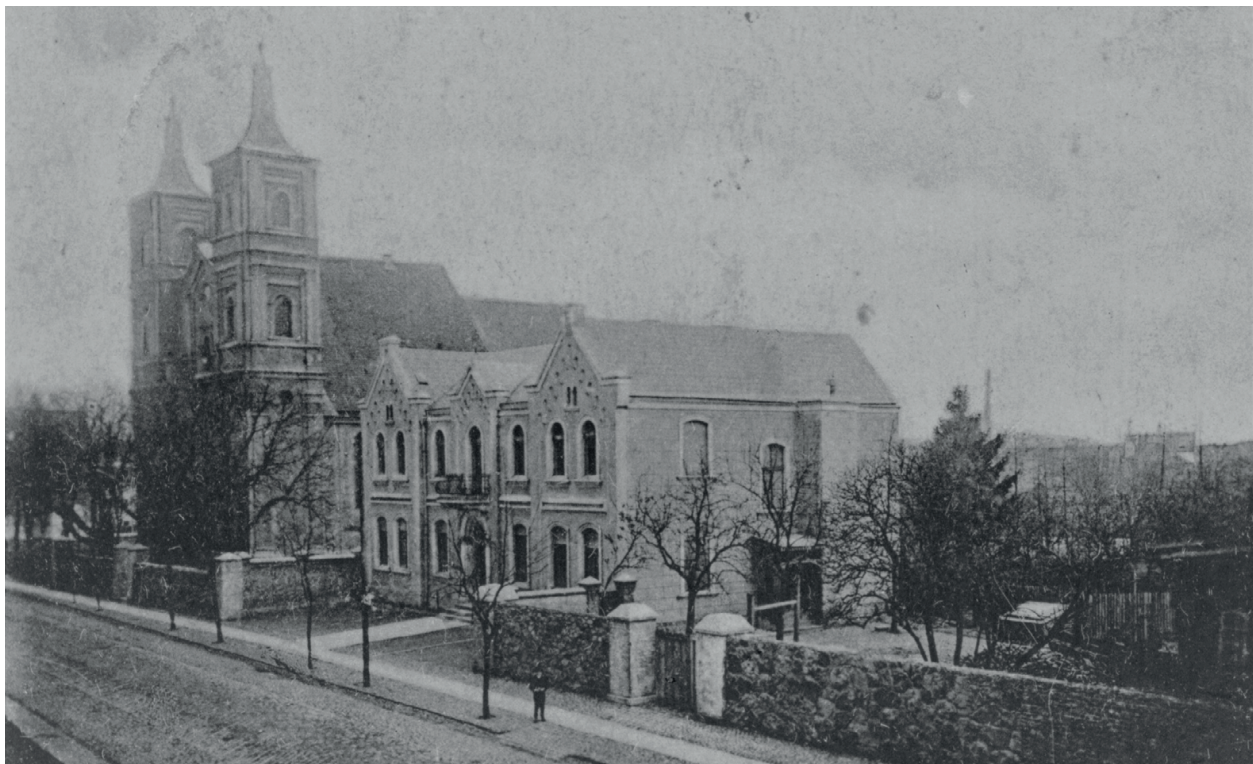
⁷⁶ Archiwum Autora, Relacja Zdzisława Zamorskiego z 15.12.1999 r.

⁷⁷ Jasiek, *Polski kościół P.W. św. Jana Chrzciciela w Pile*, 7.

⁷⁸ Listę proboszczów i komendarzy pilskiego kościoła do 1914 r. sporządził ks. Tomasz Szugański. Pozycje o numerach 5–7, 33–35 dopisał, zaś pozycje 13, 16, 18–32 uzupełnił Marek Fijałkowski.

3. ks. Piotr, proboszcz, 1477–1481.
4. ks. Mikołaj z Mosiny, proboszcz od 1481 r.
5. ks. Maciej z Ujścia, proboszcz, 1517–1520.
6. ks. Stanisław, proboszcz, 1520–1523.
7. ks. Michał, proboszcz, 1523–1527.
8. ks. Maciej Cichosz, proboszcz, 1566 r.
9. ks. Mikołaj z Ujścia, proboszcz, 1566 r.
1566–1586 – 20 lat kościoł we władaniu pilskich Luteran.
10. ks. Marcin Gumowski, proboszcz, 1586 r.
11. ks. Marcin Osłowski, proboszcz, 1607 r.
12. ks. Jan Radowius, proboszcz, 1619 r.
13. ks. Wawrzyniec z Chodzieży, zwany Chodeniusem, proboszcz, 1626 r.
14. ks. Bartłomiej Śmigielski, proboszcz, 1658 r.
15. ks. Michał Franciszek Gotszałk, proboszcz, 1724 r.
16. ks. Stanisław Walter (ur. Piła, zm. 1787 r. Piła), proboszcz, od 1752 do 1787 r.
17. ks. Antoni Cylzdorf, proboszcz, 1792 r.
18. ks. Jan Ignacy Bocheński (ur. przed 14.08.1755 r. Malbork, zm. 12.08.1812 r. Biała), proboszcz, 1797–1812.
19. ks. Klemens Wierusz Walknowski (ur. 1743 r. Kuklinów, zm. 30.12.1815 r. Poznań), komendant od 1812, proboszcz do 1.11.1815 r.
20. ks. Franciszek Salezy Tycki (ur. 1784 r. Piła, zm. 15.10.1835 r.), komendant, 1815 r.
21. ks. Jan Prelwitz (ur. 1784 r. Róża, zm. 4.10.1841 r.), komendant, 1815 do 4.05.1818 r.
22. ks. Walenty Ostachiewicz (ur. 11.11.1772 r. Piła, zm. 15.10.1833 r. Piła), proboszcz, 1815–1833.
23. ks. Teodor Dyniewicz (1802 r. Lwówek, zm. 11.06.1858 r.), komendant, 1833–1835 i 1848–1849.
24. ks. Chrystian Mikołaj Sydow (ur. 1785 r., zm. 28.05.1863 r. Sypniewo), komendant, 1835–1836.
25. ks. Piotr Boiński (ur. 1804 r. Środa Wlkp., zm. 23.03.1846 r. Ujście), komendant 1836–1837.
26. ks. Konrad Busse (ur. 1780 r. Róża, zm. 26.07.1848 r. Piła), proboszcz od 13.09.1836 do 1848 r.
27. ks. Aleksander Pestrich (ur. 02.1819 r., zm. 13.08.1872 r. Rokitno), komendant i proboszcz 1848 do 14.02.1850 r.
28. ks. Augustyn Gismann (ur. 1817 r., zm. 16.01.1866 r.), komendant od 14.02.1850 do 1856 r.
29. ks. Ludwik Stock (ur. 3.11.1821 r. Chełmno, zm. 31.03.1907 r. Piła), komendant od 1.04.1856 r., Proboszcz od 31.05.1860 do 1.07.1904 r.
30. ks. Leon Gajowiecki (ur. 28.11.1837 r. Kościan), komendant od 24.06.1904 do 31.01.1905 r.
31. ks. Franciszek Renkawitz (ur. 21.12.1858 r. Ujście, zm. 21.07.1913 r. Poznań), komendant 1905–1907.
32. ks. Adalbert Wojciech Lenz (ur. 12.12.1861 r. Róża, zm. 17.09.1914 r. Piła), proboszcz 14.02.1907–17.09.1914 r.
33. ks. Bernard Gramse (ur. 1876 r., zm. 9.05.1926 r. Piła), proboszcz, 1.12.1914–9.05.1926 r.
34. ks. Maksymilian Kaller (ur. 10.10.1880 r. Bytom, zm. 7.07.1947 r. Frankfurt a/M), proboszcz od 1.08.1926 do 28.10.1930 r.
35. ks. Franz Hartz (ur. 15.06.1882 r., zm. 15.02.1952 r. Huls k/Krefeld), proboszcz 1930–1940.

Nr 2*Fotografie*

Fot. 1. Widok kościoła Świętych Janów w Pile na karcie pocztowej z 1901 r.
Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile.

Fot. 2. Widok kościoła Świętych Janów w Pile na karcie pocztowej z 1905 r.
Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile.

Fot. 3. Wnętrze kościoła Świętych Janów w Pile, 1905 r.
Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile.

Fot. 4. Zdjęcie członków Towarzystwa Śpiewu Kościelnego „Halka” w Pile,
pośrodku siedzą księża B. Gramse i Z. Dykiert, 1918 r.
Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile.

Fot. 5. Zdjęcie z Mszy Świętej w kościele Świętych Janów za duszę marszałka Józefa Piłsudskiego, maj 1935 r. [fot. Franciszek Witkowski].

Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile.

Fot. 6. Wnętrze wypalonego ołtarza głównego kościoła Świętych Janów, ok. 1950 r. [fot. Roman Zaranek]. Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile.

Fot. 7–8. Niszczenie pozostałości kościoła po wysadzeniu, grudzień 1975 r.
[fot. Roman Zaranek]. Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile.

Bibliografia

- Archiwum Autora. Relacja Zdzisława Zamorskiego z 15.12.1999 r.
- Archiwum Salezjańskie Inspektorii Pilskiej. Materiały archiwalne dotyczące wysadzenia kościoła ze zbioru Zdzisława Zamorskiego, przekazane przez Piotra Zamorskiego, bez sygn.
- Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. T. Piła, Marek Głazik, Notatka służbowa z wyjazdu służbowego do Ministerstwa Kultury i Sztuki Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w sprawie skreślenia z rejestru zabytków ruiny kościoła św. Jana w Pile, Piła, 10.X.1975.
- Bąk, Ludwik. „Jan Ignacy Bocheński – życie i dzieło”. *Rocznik Nadnotecki* 9 (1978): 43.
- Bąk, Ludwik. *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII w.* Piła: Wydawnictwo Ekolog, 1999.
- Bocheński, Jan Ignacy. *Historia kościoła parafialnego w Wałczu. Spisana na podstawie prawdziwych dokumentów i wiarygodnych autorów przez Jana Ignacego Bocheńskiego proboszcza waleckiego w roku 1790*, red. Ludwik Bąk. Wałcz: Urząd Miasta, 2002.
- Boese, Karl. *Geschichte der Stadt Schneidemühl*. Schneidemühl: Die Grenzwatch, 1935.
- Boras, Zygmunt, Zbigniew Dworecki. *Piła, zarys dziejów*. Piła: Urząd Miejski, 1993.
- Chwaliszewski, Roman. *Niepospolici Pilanie*. Piła, 1989.
- Chwaliszewski, Roman. *Z działalności Konsulatu Rzeczypospolitej pilskiej w Pile w latach 1922–1939*. Piła, 1984.
- Fijałkowski, Marek. „Z dziejów kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Pile”. *Kronika Wielkopolski* 1, 93 (2000): 69–79.
- Fijałkowski, Marek, Tomasz Wola. *Z dziejów Kościoła Ewangelickiego w Pile*. Piła, 2009.
- Fijałkowski, Marek. *Ziemie północnej Wielkopolski w dobie Księstwa Warszawskiego. Informator wystawy*. Piła, 2007.
- Fijałkowski, Marek. „„Studnia Nieszczęścia» w Pile. Album Teodora Graszyńskiego”. *Kronika Wielkopolski* 2, 134 (2010): 118–122.
- Fijałkowski, Marek. „A znaku Rodła nie można było nosić. Relacje działaczy Związku Polaków w Niemczech w zbiorach Muzeum Okręgowego w Pile”. *Kronika Wielkopolski* 1, 161 (2017): 77–93.
- Fijałkowski, Marek. „95-lecie chóru «Halka» w Pile”. *Kronika Wielkopolski* 1, 45 (2013): 135–140.
- Fijałkowski, Marek. „Wybrane problemy przemian demograficznych zachodzących w Pile w latach 1945–2000”. W: *Zarys dziejów Piły w latach 1945–2000*, red. Marek Fijałkowski, 22–35. Poznań–Piła: Expansja Advertising, Urząd Gminy w Pile, 2013.
- Fijałkowski, Marek. *Piła na fotografiach Romana Zaranka*. Piła: Zakład Poligraficzny Henryk Górski, 2010.
- Fijałkowski, Marek. *Rada Ludowa w Pile 1918–1919*. Piła: Studio K2 Krzysztof Rauhut, 2018.
- Jasiek, Antoni. *Polski kościół P.W. św. Jana Chrzciciela w Pile*, 5. Niedatowany maszynopis w zbiorach autora.
- Klimkowski, Jan. „Piła to także moje miasto”. *Tygodnik Pilski* 8 (2010): 22–23.
- Kohte, Julius. *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirk Bromberg*. T. 4. Berlin: Verlag von Julius Springer, 1897.
- Księga Uposażenia Diecezji Poznańskiej z Roku 1510*, red. Józef Nowacki. Poznań, 1950.
- Lange, Egon. *Schneidemühl – Zeittafel zur Geschichte der Stadt Schneidemühl*. Bielefeld: Egon Lange, 1998.

- Lutyński Konrad. „Materiały Archiwalne Archidiecezjalnego w Poznaniu do kościelnych dziejów Piły”. W: *Piła w źródłach archiwalnych. Materiały z sesji naukowej*, red. Roman Chwaliszewski, 61. Piła: Towarzystwo Miłośników Miasta Piły, 1988.
- Łukaszewicz, Józef. *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej*. T. 1. Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1858.
- Nadolny, Anastazy. „Deutschkatholizismus ks. Jana Czerskiego w zaborze pruskim 1844–1859, część I”. *Studia Pelplińskie* (1978): 151–182.
- Początek, Michał. „Antoni Drożyński – polski lekarz w dziewiętnastowiecznej Pile”. *Kronika Wielkopolski* 1, 145 (2013): 32–39.
- Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna im. Pantaleona Szumana w Pile. Materiały Archiwalne, Korespondencja z lat 1967–1970.
- Raczyński, Edward. *Wspomnienia Wielkopolski*. T. 2. Poznań, 1843.
- Rogalanka, Anna. *Kościół św. Jana – kosztorys szczegółowy odbudowy*, 111/4. T. 3. Kosztorys szczegółowy na roboty zabezpieczeniowe kościoła św. Jana w Pile z lipca 1958 r.
- Rogalanka, Anna. *Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela i Ewangelisty w Pile, woj. poznańskie. Dokumentacja historyczna...*, Poznań 1956. Maszynopis w zbiorach BDZ Poznań Oddział Piła, 111/16.
- Rola, Jarosław. „Archeologiczne badania wykopaliskowe w Pile w latach 2012–2014”. *Kronika Wielkopolski* 3, 155 (2015): 58–64.
- Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*. T. 8, cz. 3, z. 3, red. Antoni Gąsiorowski. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1997.
- Stanisław Staszic *MDCCLV–MDCCLXXVI. Księga pamiątkowa*, red. Zygmunt Kukulski. Lublin, 1928.
- Stukowski, Joseph. *Do końca w Pile*. Tłum. Wolfgang Pietrowski. Piła: Maciej Świątlicki, 2006.
- Szugalski, Tomasz. „Uposażenie proboszcza pilskiego w XVI–XVIII wieku”. *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 7 (2002): 183–191.
- Szugalski, Tomasz. „Proboszczowie i komendarze pilscy w latach 1815–1914”. *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 6 (2001): 155–162.
- Szugalski, Tomasz. „Polskie nauczanie religijne w kościele św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Pile w XIX w.”. *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 5 (2000): 69–83.
- Świerzawska-Wojciechowska, Maria. *Kościół pw. NMP i św. Jana Chrzciciela w Pile*. Maszynopis w posiadaniu autora.
- Usurki, Maciej. „Jak Samuel Targowski dla królowej Konstancji miasto Piłę wymierzył”. *Kronika Wielkopolski* 1, 157 (2016): 5–20.
- Walczak, Ryszard. „Źródła do dziejów Piły z archiwów w Bydgoszczy, Merseburgu i Berlinie –Dahlem”. W: *Piła w źródłach archiwalnych. Materiały z sesji naukowej*, red. Roman Chwaliszewski, 49. Piła: Towarzystwo Miłośników Miasta Piły, 1988.
- Wąsowicz, Jarosław. „Okoliczności zburzenia kościoła św. Janów w Pile”. W: *Władze wobec kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki, 189–203. Poznań: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej, 2010.
- Westpfahl, Franz. *Die Apostolische Administratur Schneidemühl*. Schneidemühl: Verlag des Johannesboten, 1928.
- Wojtkowski, Andrzej. *Historja Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*. Rocznik PTPN. T. 50. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1928.
- „Z życia katolickiego”. *Przewodnik Katolicki* 26.06.1932 r., 26 (1932): 411.

Streszczenie

Artykuł omawia historię kościoła katolickiego pod wezwaniem Świętych Janów w Pile od chwili powstania pierwszego drewnianego kościoła w XV w. do momentu wysadzenia w powietrze ruin spalonej w 1945 r. świątyni. Przedstawia etapy budowy kościoła murowanego od 1619 do 1844 r., kiedy to stanęły dwie ceglane wieże. Dzieje świątyni zaprezentowane zostały na tle historii miasta. Uwypuklona została rola Kościoła jako ostoji polskości w latach 1815–1945. Część trzecia omawia losy spalonego obiektu i nieudane próby jego odbudowy zakończone wysadzeniem ruin kościoła w grudniu 1975 r.

Słowa kluczowe: Piła, kościół katolicki pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty

Abstract

ONLY TREES REMAINED... HISTORY OF THE CATHOLIC CHURCH OF ST. JOHN THE BAPTIST AND ST. JOHN THE EVANGELIST IN PILA (PIŁA)

The article discusses the history of the Catholic church of Saint Johns in Pila (Piła), from the moment when the first wooden church was built in the 15th century, until the ruins of the temple, burnt down in 1945, were blown up. It shows the stages of building a brick church from 1619 to 1844, when two brick towers were erected. The history of the temple was presented against the background of the city's history. The role of the church as a refuge of Polishness in the years 1815–1945 was emphasized. The third part discusses the fate of the burnt object and unsuccessful attempts to rebuild it, which ended with blowing up the ruins of the church in December 1975.

Keywords: Pila (Piła), the Catholic Church of St. John the Baptist and St. John the Evangelist